

УДК 316.454.3 : 316.422.44

Світлана Лозниця,*кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України*

“ГЛОБАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО” ТА МАНІПУЛЯЦІЯ СВІДОМІСТЮ: НАСЛІДКИ ТЕХНОКРАТИЧНОГО МИСЛЕННЯ

У статті звертається увага на ризики, які посилюються з появою “глобального суспільства”. Мова йде насамперед про так зване “технократичне мислення”, концепцію якого знаходимо ще у раціональній настанові Просвітництва та зміні сакральних цінностей світськими. Якщо за доби Середньовіччя дослідження природи вважалося недозволенним і гріховним, то доба Нового часу усталила інший підхід, основним принципом якого стало підпорядкування природи. Наслідком такого підходу стало й відповідне ставлення людини одна до одної – використання її лише для своїх потреб. Одним із джерел небезпеки є так звана невидима зброя – маніпуляція свідомістю, яка хоча й була притаманна ще давнім суспільствам, але не мала можливості набутти явища масовості. У цьому контексті важливою постає “самостійність мислення”, яку Кант називає “виходом зі стану неповноліття”, тобто уміння користуватися своїм власним розумом.

Ключові слова: “глобальне суспільство”, маніпуляція свідомістю, технократичне мислення, людина маси, тоталітаризм.

Article highlights the risks that intensified with the emergence of “global society”. First of all it talks about the so-called “technocratic thinking”, a concept which we can find as early as in rational Enlightenment guidance which replaced sacred values with secular ones. In Medieval Times study of nature was considered illicit and sinful, while Modern Age established another approach, the basic principle of which was the subordination of nature.

The consequence of such approach was a shift in human attitudes toward each other – using to serve their needs. One source of danger is the so-called invisible weapon – manipulation of consciousness, although it was inherent to ancient societies, it didn’t become a mass phenomenon. In this context grows importance of “independence of thought”, which Kant calls “emerging from adolescence”, i.e. the ability to use one’s own mind.

Keywords: “global society”, manipulation of consciousness, technocratic thinking, mass man, totalitarianism.

Сучасне “глобальне суспільство”, яке має завдячувати своїй появі технічним винаходам, попри всі позитивні сторони, містить й низ-

ку ризиків й чи не найвагомим застереженням є поява так званого “технократичного мислення”. Появу подібного способу мислення знаходимо ще у раціональній настанові Просвітництва та зміні сакральних цінностей світськими. Якщо культуру доби Античності та Середньовіччя можна осмислювати через християнську ідентичність, то доба Нового часу усталила інший підхід, головною настановою якої стало підпорядкування природи. Наслідком такого підходу стало поширення цього принципу на людину – використання її лише для своїх потреб. Певна річ, з розвитком науково-технічного прогресу удосконалилися й можливості впливу один на одного.

Приміром, Тимоті В. Люк сучасний стан називає “новим світовим порядком” за якого поряд з існуванням першої природи природної біосфери та другої природи індустріальної техносфери з’являється нова “третя природа” кіберсфери/телесфери, генерованої функціонуванням влади, політики, й ідеології в нових транснаціональних течіях капіталу, людей, товару, інформації та культури. Ця нова “третя природа” кіберпросторової/телевізуальної/інформаційної глокальності поєднує локальне і глобальне в нових щоденних життєсвітах¹. Локальне й глобальне зливаються в нові “глокальні” способи виробництва, що розтинають і переступають національні кордони. У межах потоку мережі транснаціонального обміну творять нові універсалії та партикулярії – на основі спільного доступу до однакових символів, ринків і товарів у цій новій моделі глокалізації виникають незнані раніше ідентичності, об’єднання та цінності². Звичайно, “транснаціональний” потік товарів, капіталу, людей та ідей існував сторіччями; він випередив навіть появу модерних націй-держав. Однак цей історичний потік рухався переважно повільним темпом, більш-менш обережно порівняно з навальною лавиною продуктів, ідей, осіб і грошей, що зійшла у зв’язку з поступом реактивних двигунів, електронної комунікації, масової деколонізації та широкомасштабної комп’ютеризації після 1960 р. Саме ці нові й вищі інтенсивність, темп, щільність, рівень і швидкість постісторичного потоку перетворили його на щось якісно нове, складне й відмінне³.

На думку Ентоні Гіденса, сьогодні під впливом глобалізації відбуваються дві засадничі зміни. У західних країнах не тільки громад-

¹ Люк Тимоті В. Новий світовий порядок чи порядки недосвітів: влада, політика й ідеологія в інформаціоналізаційних глокальностях // Глобальні модерності / За ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; пер. з англ. Т. Цимбала. – К.: Ніка-Центр, 2008. – (Серія «Зміна парадигми»; вип. 12). – С. 135.

² Там само. – С. 149.

³ Там само. – С.146-147.

ські установи, але й повсякденне життя починають вивільнятися з-під влади традиції. Інші суспільства у світі, що залишаються більш традиційними, починають детрадиціоналізуватися. Він вбачає у цьому осердя появи глобального космополітичного суспільства. Це суспільство, яке живе після того, як настав кінець природи. Іншими словами, чим далі, то все менше сторін фізичного світу залишаються цілковито природними, тобто не підданими дії людського втручання. Це також суспільство, яке живе після того, як настав кінець традиції. Кінець традиції не означає, що традиція зникає, – як того хотіли мислителі Просвітництва. Навпаки, у різних проявах вона продовжує існувати повсюдно. Та усе менше й менше, – якщо про неї можна висловитися таким чином, – це традиція, яка живе традиційним способом.

Просвітництво заповзлялося зруйнувати владу традиції й лише частково досягло мети. Упродовж тривалого проміжок часу у більшій частині модерної Європи традиції залишалися міцними, а то навіть більше вкорінилися на теренах ледь не усієї решти світу. Чимало традицій було відновлено, інші ж були засновані заново. Подальша причина стійкості традицій в індустріальних суспільствах полягала в тому, що інституційні зміни, започатковані модерном, обмежилися головним чином громадськими установами – особливо управлінням та економікою. Можна було б навіть стверджувати про наявність чогось схожого на симбіоз між модерном та традицією¹.

Наука у західному суспільстві упродовж майже двох століть функціонувала на кшталт традиції. Чим дужче наука й технологія втручаються у наше життя, – і роблять це на глобальному рівні, – тим менше ця перспектива контролюється. Має рацію Ентоні Гіденс кажучи, що “більшість із нас, включно з урядовими чиновниками й політиками, мають – і повинні мати – набагато активніші й зацікавленіші взаємини з наукою й технологією, ніж ми до цього звикли. Ми не можемо просто “приймати” ті винаходи, що продукують вчені, бодай лише на тій підставі, що вчені часто-густо поміж собою сперечаються, особливо в умовах штучно створеного ризику”².

Зміна “картини світу” за доби Нового часу спонукала також до зміни не тільки світогляду, а певною мірою й свідомості людини. На думку Романо Гвардіні, із новочасової культури проявляється та постійно зростає небезпека, яка загрожує як самій культурі, так і людині, що її створила.

¹ Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Пер. з англ. Н. Поліщук. – К.: Альтерпрес, 2004. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»). – С. 35-36.

² Там само. – С. 27-28.

“Головне джерело небезпеки – те, що становить основу будь-якого культурної творчості, – влада над сущим. Людина Нового часу впевнена, що будь-яке посилення влади є безперечний “прогрес”, приріст надійності та впевненості, користі, благоустрою, життєвої сили, насичення цінностями. Протягом Нового часу влада над сущим – речами та людьми – безперервно зростає, досягаючи величезних розмірів, тоді як ні серйозність відповідальності, ні сила характеру не встигають за цим зростанням”¹. Думку про негативний вплив науково-технічного прогресу на людину поділяє також Мартін Гайдеггер; загрозу він вбачає швидше не в технічному поступі як такому, а в тому, що дослідно-експериментальні дослідження природи, починаючи з Нового часу, позначилися на усталенні сучасного технічного мислення, прикметною ознакою якого є панування над природою, яке стало небезпечним для сутності людини. Схожу думку розвивають і представники Франкфуртської школи Макс Горкгаймер і Теодор Адорно, які стверджують, що підпорядковуючи собі природу людина не ставала вільнішою, а, навпаки, все більше і більше потрапляла в залежність від ідеалів, які нав’язувала їй її власна програма: “Єдине, чого хочуть навчитися люди у природи, так це те, як її використовувати для того, щоб цілковито підкорити і її, і людину”². Небезпека такої настанови, на їхню думку, полягає у тому, що люди, збільшуючи свою владу над собою, своїми взаєминами і навколишнім світом, зрештою, відчужуються від усього того, над чим забезпечується ця влада: “Панування оплачується не просто відчуженням людини від предметів, які вона підпорядковує: з уречевленням духу зачарованими стають стосунки самих людей, і навіть ставлення поодинокі людини до самої себе”³, – говорять вони у праці “Діалектика просвітництва”. Зауважимо, що поняття “просвітництва” вони вживають не в історико-філософському значенні, а для позначення таких ознак сучасності, як “раціональність” та “панування”: “Просвітництво ставиться до речей так само, як диктатор до людей. Вони відомі йому лише тією мірою, якою він може маніпулювати ними”⁴. Маніпуляція здійснюється через сучасну культуріндустрію: “Суспільність дійшла до такого стану, за якого думка неминуче стає товаром, а мова – засобом її рекламування”⁵.

¹ Гвардини Р. Конец нового времени// Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 152.

² Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика просвещения: философские фрагменты / Пер. с нем. М. Кузнецова. – М.-СПб.: Медиум, Ювента, 1997. – С. 17.

³ Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика просвещения: философские фрагменты / Пер. с нем. М. Кузнецова. – М.-СПб.: Медиум, Ювента, 1997. – С. 44.

⁴ Там само – С. 22-23.

⁵ Там само. – С. 9.

Маніпуляція свідомістю хоча й була притаманна ще давнім суспільствам, але не мала можливості набути явища масовості. Натомість у перспективі комунікаційної глобалізації й відкритості кордонів людина стає вкрай незахищеною перед численними методиками впливу. Засилля масових рухів ХХ століття, описаних, зокрема, Гюставом Лебоном, показало невітшну перспективу, перед якою може опинитися людина в глобальному суспільстві за відповідного стану свідомості. Пригадаємо, що дієвість впливу на людей він пов'язує не з істинністю та аргументованістю положень, які висуває оратор, а від уміння “вгадати” потреби натовпу: “натовпом не можна керувати за допомогою правил, що ґрунтуються на суто теоретичній справедливості, а потрібно відшукати те, що може справити вплив та захопити його”¹. Натовп завжди готовий слухати людину, яка обдарована сильною волею та уміє діяти на неї переконливим чином. Люди в натовпі втрачають свою волю та інстинктивно звертаються до того, хто її зберіг². Сприйнятливість до тих чи інших ідей він пов'язує з тим, що більшість людей, особливо в народних масах, за межами свого фаху не мають майже ні про що виразних та більш чи менш чітких понять. Такі люди не в змозі управляти собою, і вожак стає їм керівником³.

Недостатня освіченість людини позначається на тому, що пересічні громадяни сприймають без долі сумніву ті чи інші ідеї, які доносять до них: “критичний дух складає вищу, дуже рідкісну якість, поміж тим як наслідувальний розум являє собою вельми розповсюджену спроможність: величезна більшість людей приймає без критики всі ідеї, що встановлюються, які їм дозволяє суспільна думка і передає виховання”⁴. Така людина опиняється у цілковитій залежності від того, хто зможе наблизитися до влади. Ханна Аренд, пояснюючи феномен впливу Гітлера на маси, зазначає: “Товариство завжди схильне визнати особу без комплексів тією людиною, яку вона із себе вдає, тому навіжений, який вдає генія, завжди має певний шанс, що йому повірять. У сучасному суспільстві з його характерним браком проникливості ця тенденція посилилася, і тому будь-хто, котрий не тільки дотримується певних думок, а й висловлює їх тоном незаперечної переконливості, не так уже легко втрачає авторитет, хоч би скільки разів виголошував очевидні дурниці”⁵.

¹ Лебон Г. Психология народов и масс. – СПб.: Макет, 1995. – С. 154.

² Лебон Г. Психология народов и масс. – СПб.: Макет, 1995. – С. 235.

³ Там само. – С. 236.

⁴ Там само. – С. 113.

⁵ Аренд Х. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2002. – С. 354.

Важливим елементом політичного владарювання над масами є створення атомізованого суспільства. Масовим рухам передували соціальна атомізація і крайня індивідуалізація, які приваблювали цілковито неорганізованих людей, типових “неприєднанців”, які з індивідуалістичних міркувань завжди відмовлялися визнати суспільні зв’язки чи обов’язки. Головна риса людини маси – не брутальність та відсталість, а її ізольованість та брак нормальних соціальних відносин¹. Окрім природного походження певних прошарків людей, схильних до атомізації, тоталітарними вожаками застосовувалися цілеспрямовані примусові дії, спрямовані на атомізацію суспільства. Масова атомізація в радянському суспільстві була досягнута вмілим застосуванням періодичних чисток, що незмінно передують справжнім ліквідаціям груп. Із метою зруйнувати всі соціальні та родинні зв’язки, чистки здійснюють так, щоб погрожувати однаковою долею звинуваченому і всім, хто має з ним стосунки, від випадкових знайомих до найближчих друзів і родичів.

Тоталітарні рухи – це масові організації атомізованих, ізольованих індивідів. Порівняно з усіма іншими партіями та рухами їхня найхарактерніша зовнішня риса – це вимога від своїх окремих членів тотальної, безумовної та незмінної відданості. Такої відданості можна сподіватися лише від цілком ізольованої людської істоти, яка в разі відсутності будь-яких інших соціальних прихильностей – до сім’ї, друзів, колег зі служби чи навіть просто до знайомих – черпає почуття міцності свого місця у світі виключно зі своєї належності до руху, зі свого членства в партії².

Певна річ, існування тоталітарних режимів уможливорюється існуванням єдиної ідеології, і завданням політичних лідерів є всіяко обмежувати доступ до іншого погляду. Позитивним чинником існування глобального суспільства є доступність різноманітних точок зору, що примушує людину замислитися і обирати до якої варто дослухатися. “Ідеї, а не зброя зумовили зміну режимів у Східній Європі, – говорить Томас Г. Еріксен. – Вільна доступність ідей означає одночасно, що багато з них змагаються за вільний простір у наших головах, ведучи до збентеженості й непевних ідентичностей”³. Революція в інформаційній технології є складовою частиною – і рушійною силою – всеохопного процесу змін, який набрав швидкості в

¹ Аренд Х. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2002. – С. 366.

² Там само. – С. 372-373.

³ Еріксен Томас Г. Тиранія моменту: швидкий та повільний час в інформаційну добу / Пер. з англ. В. Дмитрука. – Львів: Кальварія, 2004. – С. 42.

1990-ті роки. Дехто фактично погоджується, що зникнення “залізної завіси” напряму пов’язане з інформаційною технологією, і ця точка зору заслуговує на серйозне трактування. З огляду на нові можливості комунікування через кордони, які у Східній Європі були чимраз доступнішими у 1980-ті роки, авторитарним урядам ставало важче контролювати потік інформації в їхні країни. Однобічний державний пропагандистський апарат навряд чи є зіставним із двостороннім зв’язком у глобальній телекомунікаційній мережі¹.

У добу глобальних засобів масової інформації виявився нежиттєздатним контроль над ідеологією та культурою, що на нього спиралася комуністична політична влада. Радянський та східноєвропейський режими були неспроможні стати на заваді прийому передач західного радіо і телебачення. Телебачення відіграло безпосередню роль у революції 1989 року, яку цілком правомірно назвали першою “телевізійною революцією”. За вуличними протестами, що відбувалися в одній країні, спостерігали глядачі в інших країнах, в результаті чого багато хто із них самі виходили на вулиці².

Але водночас такий надмір інформації може містити і негативні моменти. Демократичне суспільство, на відміну від тоталітарного, позначено засиллям численних думок, з-поміж яких людина почасти власними зусиллями має знайти достеменну. Томас Г. Еріксен, розмірковуючи про властивість сучасної доби об’єднаної глобальним простором, називає її “тиранією моменту”, маючи на увазі надмір інформації. За таких умов “найнеобхідніше вміння в інформаційному суспільстві полягає в захисті себе від 99,99% пропонованої інформації, якої людина не хоче”³. З’являється гостра потреба у сортувальному механізмі, говорить він: “Які є критерії для розуміння різниці між добрим і поганим, між знаннями та шумами, якщо запаси всього є безмежними? [...] У старі часи відповіддю на подібне питання була або солідна освіта (*Bildung*), надійна особиста ідентичність, або чітко визначені інтереси. Сьогодні хаща стала такою густою, що людині треба бути впертою і цілеспрямованою, аби взагалі бути про щось добре поінформованою [...]. Потреба у фільтрах, покажчиках напрямку, основоположних принципах для знань стає величезною. Чи й справді?

¹ Еріксен Томас Г. Тиранія моменту: швидкий та повільний час в інформаційну добу / Пер. з англ. В. Дмитрука. – Львів: Кальварія, 2004. – С. 38-39.

² Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Пер. з англ. Н. Поліщук. – К.: Альтерпрес, 2004. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»). – С. 15-16.

³ Еріксен Томас Г. Тиранія моменту: швидкий та повільний час в інформаційну добу / Пер. з англ. В. Дмитрука. – Львів: Кальварія, 2004. – С. 30.

Чи не виглядає справа радше так, що чимраз більше людей звикають до життя у світі, де барвисті фрагменти інформації проносяться повз них без будь-якого напрямку і взаємозв'язку – і не бачать у цьому ніякої проблеми? Я підозрюю, що це діється з багатьма з нас, і якщо це так, то непередбаченим наслідком інформаційної революції може стати фундаментальна трансформація самого поняття “знання”¹.

Як ми знаємо, за демократичного суспільства застосовуються непрямі методи впливу на громадську думку, як, скажімо, формування та поширення позитивних образів практично всього, що оточує людину – політична сила, конкретна людина чи товар можуть стати результатом добре продуманої технології. Для цього застосовується широкий спектр дії – реклама, телепередачі, преса, навіть кінематограф може працювати на цю індустрію. Наприклад, за радянських часів важливим було залучення якомога більшої кількості людей на виробництво, й задля цього створювалася низка художніх образів позитивних героїв як для найменшої аудиторії (дитяча література), так і низка кінострічок для старших глядачів.

Наразі хотілося б звернути увагу ще на інший аспект, який може становити небезпеку для України у контексті “відкритості кордонів”. Мова йде насамперед про віросповідну “відкритість кордонів”, яка прийшла на зміну нашому атеїстичному суспільству. Як ми знаємо, національна та релігійна ідентичність є суттєвим чинником самоусвідомлення людини і тому є потужним засобом для численних маніпуляцій. Недостатньо прописаний Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” уможливив безперешкодну діяльність численних неокультів (навіть тих, що заборонені у інших країнах), які поєднують різноманітні методи впливу на психіку своїх adeptів, що може стати серйозним викликом для безпеки громадян. Як відомо, далеко не кожна організація відразу позиціонує себе як релігійна, спершу мова може йти про “прослуховування курсу лекцій”, “систем оздоровлення” та ін., й лише згодом людина дізнається, куди потрапила. Увага та любов – ці вкрай важливі базові потреби людини – ось що, здавалося б, отримує зазвичай людина з перших хвилин перебування у таких спільнотах. Але, як ми знаємо, не одній людині згодом доводиться проходити курс реабілітації.

Окрім маніпулятивних практик прикметною ознакою сучасності є поширення явища симуляції, описане, зокрема, Жаном Бодіаром. *“Відтепер неможливо ні ізолювати процес реального, на довести*

¹ Еріксен Томас Г. Тиранія моменту: швидкий та повільний час в інформаційну добу / Пер. з англ. В. Дмитрука. – Львів: Кальварія, 2004. – С. 32.

існування реального. Ось так усі пограбування, захоплення літаків тощо відтепер є деякою мірою пограбуваннями-симуляціями, в тому значенні, що їх наперед вписано в ритуальну розшифровку та оркестрування засобів масової інформації й наперед відомо про їх сценарій та можливі наслідки. Коротше кажучи, що вони функціонують як комплекс знаків, призначених тільки для свого повторення, а зовсім не для своєї “реальної” мети”¹, – ці слова написані Бодіаром ще у 1981 році, але й дотепер, на жаль, не втрачають своєї актуальності й примушують замислитися над подіями, які відбуваються довкола нас. “Замість того щоб стимулювати комунікацію, інформація вичерпує свої сили на інсценування комунікації. Замість того щоб продукувати смисл, вона витрачає свої сили на інсценування смислу. Перед нами добре відомий велетенський процес симуляції. Непрямі інтерв’ю, слова, телефони для слухачів, учать в усіх напрямках, словесний шантаж: “Це стосується вас, подія – це ви тощо”², – читаємо далі в його праці “Симулякри та симуляція”, навдивовижу знаходячи гасла, які апелюють до значущості кожної людини й не раз застосовуються сучасним політикумом.

В умовах постійного надміру як істинної, так і хибної інформації значущою постає “самостійність мислення”, яку Кант називає “виходом зі стану неповноліття”, під яким він розуміє “неспроможність користуватися своїм розумом без керівництва зі сторони когось іншого”³. Важливість уміння користуватися своїм розумом підтверджує, зокрема, Евальд Ільєнков прикладом навчання сліпоглухонімих дітей. Він наголошує на шкідливості виконання дорослими робіт, які дитина б могла робити сама, цим самим залишаючи її руки і мозок у бездіяльності та продовжуючи наполегливо керувати нею і тоді, коли це зайве, і тому шкідливо. Недоцільним також є ненадання дитині цілковитої відповідальності за прийняте рішення, за розпочату справу, виправдовуючи себе тим, що дорослі самі зроблять все швидше, розумніше і краще, чим це зуміє вона. Таке “оберігання” дитини, на його думку, може призводити до формування тих людей “якими зручно керувати”, безініціативними, пасивно-безвольними та надто “слухняними”, які бояться приймати самостійні рішення та не вміють

¹ Бодіар Жан. Симулякри та симуляція / Пер. з фр. В. Ховхун. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – С.34-35.

² Бодіар Жан. Симулякри та симуляція / Пер. з фр. В. Ховхун. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – С. 119.

³ Кант И. Ответ на вопрос: что такое просвещение?// Кант И. Сочинения в шести томах / под общ. ред. В. Ф. Асмуса и др. Т. 6. / ред. Т. И.Ойзерхман. – М.: Мысль, 1966. – С. 27.

їх приймати, тим більше здійснювати. Людина так і залишиться безвольним і слухняним знаряддям чужої волі та чужого розуму, а своїх власних не набуде¹.

Отже, зміна сакральної суспільності світською спричинила більш глибоку зміну в свідомості людини – не лише природу, а й одна одну людина почала сприймати, як об’єкт, засіб для втілення тих чи інших своїх намірів та прагнень. Зважаючи на це, політика “відкритості кордонів” та явище глобалізації містять як позитивні, так і негативні моменти, з одного боку, з’явилося більше можливостей для міжкультурної взаємодії, особливо це є важливим для країн посткомуністичного простору, з іншого боку, з’явилася можливість для “тотального” та миттєвого впливу один на іншого. У цьому контексті, як ми вже зазначали, важливим постає “самостійність мислення”, тобто вміти повсякчас розрізняти ті чи інші впливи та протидіяти ним. Водночас поява “технократичного мислення” показала значущість християнських цінностей, якими варто керуватися у повсякденному житті.

¹ Ильенков Э. В. Философия и культура. – М.: Издательство политической литературы. – 1991. – С. 38-39.